

Світлана Кагамлик

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ЯК ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ: освітні та інтелектуальні стратегії майбутніх преосвящених

Уся українська еліта XVII–XVIII ст. – духовна і світська – формувалася, як відомо, в стінах Київської академії. Проте у ранньомодерну добу історії України, коли Церква значною мірою переймала функції державної влади, а культура мала переважно духовний характер, саме представники вищого духовенства були головними творцями вітчизняної духовності і культури, формували освітній процес, закладали культурні інституції та постачали літературну продукцію, тобто виконували роль релігійного, духовного й інтелектуального проводу суспільства. У контексті дослідження освітніх й інтелектуальних стратегій майбутніх українських православних ієрархів важливо змоделювати загальну картину їхнього освітнього рівня з урахуванням особливостей Київської академії як навчального закладу західного зразка, траєкторій удосконалення освіти на Заході, сфер реалізації інтелектуального потенціалу після завершення навчання, а також проаналізувати читацькі інтереси за приватними книгозбірнями. Варто наголосити, що це значною мірою дає можливість визначити інтелектуальні пріоритети українських православних ієрархів, а також сфери й особливості їхнього вияву в подальшій духовно-релігійній та культурно-просвітницькій діяльності до і після висвячення.

Особливості Київської академії в контексті формування української церковної еліти

Зважаючи на те, що освітній та інтелектуальний рівень українських православних ієрархів формувала передусім Київська академія, важливо підкреслити, що її було створено за зразком тогочасних західних навчальних закладів у поєднанні з вітчизняними освітніми традиціями. Схожість обох – західноєвропейської католицької та вітчизняної православної – моделей освіти виявлялася, зокрема, в організаційній структурі, системі навчального процесу з послідовністю класів, програмі, зорієнтованій на езуїтську *Ratio Studiorum*, і поєднанні її з релігійно-моральним

вихованням. В останні десятиліття з'явилося чимало праць, які з використанням сучасних підходів і міждисциплінарних методик розглядають появу та діяльність першого вищого навчального закладу в Україні як вияв європейських трансформаційних процесів, специфіки вітчизняної культури як порубіжної між Сходом і Заходом¹.

Оцінюючи викладання богослов'я в Академії, варто не оминати увагою спостереження Сергія Головаценка щодо «відкритості як до католицької схоластики, так і до протестантського раціоналізму». Дослідник наголосив, що «досвід “зустрічі із Заходом”, що століттями зростав в умовах конфесійної полеміки, і водночас відносно вільного навчання у католицьких і протестантських школах та університетах», «потужність створеного інтенсивним книжним обігом текстуального підґрунтя» сприяли «залученню київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного, богословського та наукового контексту»².

Повз увагу сучасних науковців не пройшов і синкретичний характер могилянського викладання. Зокрема, Юрій Сватко слушно зазначив, що в ньому «дивним чином збігаються схоластичний вишкіл і латинська дресура єзуїтських колегіумів, “освічене благочестя” (pietas litterata) протестантських гімназій, силогістика Арістотеля й пізньосередньовічна та ренесансна алегореза, антикатолицький запал ректорату і Дунс чи Тома під рукою, а ще Фр. Бекон і Декарт etc. Все це цілком відповідає тактиці “перелопачування” (характерне слівце Лоренцо Валли) і “наслідування” (imitatio) знань»³.

Однією з характерних ознак, притаманних Академії від її заснування, була багатомовність, тож її вихованці, майбутні архієреї, по закінченні навчального закладу ставали справжніми поліглоти. Більшість із них чудово володіла латинською, польською, церковнослов'янською, грецькою і руською мовами, багато осіб знало німецьку, французьку і гебрійську. Досконале знання багатьох мов спостерігається передусім у церковних письменників – Петра Могили, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, Феофілакта Лопатинського та ін. Так, Феофілакт Лопатинський володів латиною, грекою, польською, арабською, французькою, німецькою

¹ Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К.; Венеція, 1994; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001; Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Ред. В. С. Горський та ін. – К., 2002; Схід–Захід. Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії: історико-культурологічний збірник. – Х.; К., 2005.

² Головаченко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції про читання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 192.

³ Сватко Ю. Теофан Прокопович і європейське відродження як окремих культурно-історичний тип // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – С. 183.

та голландською мовами. Унікалом був і Симон Тодорський: у його біографіях зазначається, що він, як філолог-орієнталіст, знав гебрійську, сирійську, халдейську, арабську, грецьку та латинську мови. Засвоєна в Академії багатомовність вплинула на те, що характерною рисою літературної творчості авторів могилянського кола став полілінгвізм – застосування відразу кількох мов у межах певного соціального середовища.

Вказані особливості Київської академії¹ підкреслюють її відкритість до західних впливів, що їх освічена молодь сприймала через призму власної культурної традиції, та орієнтацію Академії на вищі навчальні заклади Заходу. Внутрішній устрій Академії, її навчальний і виховний процес, система й характер освіти значною мірою сприяли налаштуванню вихованців на чернече подвижницьке життя в монастирській обителі та духовне служіння на рівні, який відповідав їхній різнобічній освіченості. «Великое и святое дело, – вказував у цьому контексті біограф Георгія Кониського, – совершила школа, выработав из 11-летнего мальчика Конисского мужа со всеми достоинствами умственными и нравственными»².

Навчання в освітніх закладах України і Росії

Очевидно, першим, хто з майбутніх ієрархів здобув освіту в Київській академії ще на щаблі її існування як Києво-братської школи, був Лазар Баранович³, який згодом на кошти Петра Могили вдосконалював свій освітній рівень в Калуській і Віленській єзуїтських колегіях. З того часу й до кінця XVII ст. більшість майбутніх ієрархів розглядали початковим кроком своєї освіти навчання в Київському колегіумі, а вищу освіту здобували в академіях і університетах Польщі, Італії, Німеччини. Залишилися, зокрема, свідчення про навчання в Київському колегіумі в середині XVII ст. Феодосія Углицького за часів ректорства Лазаря Барановича, які подає житіє святителя⁴. Подібним чином характеризував освітній рівень майбутнього ієрарха й укладач житія св. Димитрія Ростовського (Туптала)⁵.

Значна частина майбутніх преосвящених упродовж XVII ст. навчалася у Львівському єзуїтському колегіумі (академії): Стефан Яворський,

¹ Детальніше див.: *Кагамлик С. Р.* Українська православна ієрархія ранньомодерного часу в європейському контексті // *Українознавчий альманах*. Вип. 11. – К., 2013. – С. 195–199.

² *Ливотов Е.* Георгий Конисский, архиепископ Белорусский. Краткий очерк жизни и деятельности святителя, к столетию со дня смерти его – 1795–1895 // *Русское обозрение*. – 1895. – С. 375.

³ Існує припущення, що раніше Лазаря Барановича у Києво-братській школі міг навчатися Сильвестр Косов (*Белявский Н.* Сильвестр Коссов, митрополит Киевский // *Литовские епархиальные ведомости*. – 1872. – № 7–10. – С. 4), проте сучасні дослідники заперечують це.

⁴ *Житие святителя Феодосия // Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский*. – М., 1896. – С. 17.

⁵ *Титов Ф.* Св. Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651–1709 г.). – К., 1909. – С. 5–6.

Арсеній Берло, Гедеон Вишневський, Рафаїл Заборовський, Амвросій Зертис-Каменський, Герман Копцевич, Феофілакт Лопатинський, Митрофан Слотвинський. Ураховуючи місце народження більшості з них, можна припустити, що це були переважно вихідці із західноукраїнських теренів, для кого цей навчальний заклад був найближчим. Окрім того, курси філософії та богослов'я у ньому читали на вищому рівні, ніж у тогочасному Київському колегіумі. На це, зокрема, вказує те, що Арсеній Берло, Гедеон Вишневський і Герман Копцевич студіювали в єзуїтському закладі після навчання в Києві, тобто розглядали це як удосконалення своєї освіти.

На початку XVIII ст. освітні стратегії української молоді змінилися у напрямку із Заходу на Схід. У складі Російської імперії збільшується кількість православних навчальних закладів, відкриваються колегіуми у Чернігові, Харкові та Переяславі. Найпривабливішим із них був Харківський, який за якістю освіти та матеріальним забезпеченням не поступався Київській академії, а у другій половині XVIII ст., завдяки впливовим меценатам, був навіть у кращому стані. При цьому багато могилянців, передусім вихідці з Полтавщини та Слобожанщини, поєднували навчання в Харкові та Києві. Так, Олексій (в чернецтві Арсеній) Могилянський, що походив із містечка Решетилівки Полтавського полку, з 11-річного віку навчався у Київській академії за часів ректорства Йоасафа Кроковського. Закінчивши 1727 р. клас риторики, Олексій вирішив перейти до Харківського колегіуму, який тоді очолював відомий церковний діяч, могилянець Платон Малиновський. На це рішення цілком могла вплинути близькість колегіуму до його рідної Решетилівки. Сюди ж двома роками пізніше прибув із Київської академії його молодший брат Євстафій. Обидва виявили добрі здібності до проповідництва, серед іншого – завдяки бібліотеці колегіуму, яка помітно збагатилася у 1732 р. з надходженням особистої книгозбірні Стефана Яворського¹. Крім Арсенія Могилянського, у Харкові також навчалися майбутні ієрархи Йов Базилевич, Афанасій Вольховський, Гавриїл Кременецький, Никодим Срібницький.

Після реорганізації 1700 р. місцеблюстителем патріаршого престолу та митрополитом Рязанським і Муромським Стефаном Яворським Московської слов'яно-греко-латинської академії за київським зразком з'явилася потреба в укомплектуванні її навчального та викладацького складу вихованцями Київської академії. Серед перших студентів, викликаних Яворським із Києва, до Москви прибув Михайло Заборовський: завершивши філософський курс у Києві, він прийняв у Московському Законоспаському монастирі чернечий постриг під іменем Рафаїла і став викладати риторику в Московській академії. Ймовірно, також з ініціативи

¹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.). – К., 1907. – С. 13.

Яворського у 1701 р. прибув до Москви Никодим Срібницький, а наступного року – Василь Ванатович¹. Пізніше бачимо тут Андрія Зертиса-Каменського, який 1733 р. слухав богослов'я у Московській академії у професора Стефана Калиновського та Григорія Кременецького.

Варто додати, що більшість вихованців Київської академії та колегіумів, які в майбутньому досягли ієрархічного сану, зазвичай проходили повний курс навчання. Так, курс богослов'я завершили: Дамаскин Аскаронський, Григорій Андрієвський, Лаврентій Горка, Іларіон Григорович та багато інших.

Освітнє вдосконалення в країнах Заходу

Засвоєння в Київській академії латинської мови і предметів, що їх вивчали у тогочасних навчальних закладах Західної Європи, відкривало студентам, які прагнули освітнього вдосконалення, шлях до загальноєвропейських джерел освіти. Існувала усталена практика приймання на студії у західні навчальні заклади. Згідно з буллою папи Пія IV від 1565 р., було введено й закріплено конфесійні обмеження на вступ, тому, аби потрапити сюди на навчання, вихованці Київської академії оголошували себе уніатами або католиками, а повернувшись на батьківщину – знову православними. Такий шлях пройшли Йоасаф Кроковський, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський, Феофан Прокіпович й інші. Щодо користі «закордонних студій» своїх сучасників Дмитрій Туптало висловлювався так: «Хвалю добрый той нинѣшних времен обычай, что многие люди в иныя государства ходять учения ради, иза морей бо умудреннии возвращаются»².

У середині – другій половині XVII ст. майбутні ієрархи, вихованці Академії (колегіуму), вдосконалювали свій освітній рівень здебільшого у Речі Посполитій. Так, Лазар Баранович навчався в єзуїтських колегіях Вільна й Каліша, Стефан Яворський – Любліна та Познані, Йоасаф Кроковський і Варлаам Ясинський – у Краківській академії, Йосиф Кононович-Горбацький – у Замойській академії, Гедеон Вишневський – у Віленській і Краківській академіях.

З кінця XVII ст. напрям освітніх мандрівок київських студентів змінюється на користь західноєвропейських навчальних закладів. Причини цієї зміни Микола Петров пояснював так:

В XVIII веке стремление Киевских ученых завершать свое образование не в польско-католических учебных заведениях, а в западно-европейских, все более и более усиливается, с одной стороны вследствие усиления подозрительности польско-католических учебных заведений к православным

¹ 1704 року він значився серед 114 колишніх вихованців Київської академії, які надали дар Благовіщенській Конгрегаційній церкві (*Толубев С. Т.* Гедеон Одорский, бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII в. // Труды КДА. – 1900. – № 12. – С. 627).

² *Шляйкин И.* Св. Димитрий Ростовский и его время. – СПб., 1791. – С. 363.

воспитанникам Киевской Академии, а с другой – вследствие пробуждения новых научных потребностей в России вообще, и в частности в Киевской Академии, и стремления найти и более плодотворные способы научного образования, помимо польско-иезуитских школ ¹.

Зазвичай вихованці Київської академії відвідували не одну країну, а кілька університетів чи колегій, що тривало здебільшого від трьох до шести років. Найпоказовішим прикладом таких освітніх мандрівок є життєпис Феофана Прокоповича. Не завершивши богословського курсу в Київському колегіумі, він вступив до Володимирського уніатського колегіуму (в сучасному Володимирі-Волинському), де прийняв унію та постригся у ченці під іменем Єлисея. За сприяння унійного єпископа Заленського, який помітив надзвичайні здібності молодого ченця, Прокопович перейшов на навчання до Римської академії св. Афанасія. Не закінчивши її повного курсу, він далі побував у Франції, Швейцарії та Німеччині, де, зокрема, студіював ідеї реформаторства в Галльському університеті.

Освітні мандрівки Йоасафа Кроковського характеризує віршований напис на його портреті, який зберігався у Києво-Софійському соборі: «Обыде многи страны, облетѣ и грады, / Претерпѣ зной, вар, зиму, претерпѣ и глады./ Вся то за тщету себе вмѣняюще быти, / Токмо дабы могл драгу мудрость получитьи» ². Напис показує, що Кроковському (як, очевидно, й решті українців) на шляху до знання довелося подолати чимало життєвих перешкод.

Найпріоритетнішим серед українців уважалося навчання в університетах Італії та Німеччини – двох батьківщин ідей гуманізму та Реформації. Валерія Нічик пояснювала це тим, що в культурах цих країн «з найбільшою повнотою відобразилася зміна парадигми мислення на переході від Середньовіччя до Нового часу, пов'язана з переакцентуванням пізнання від богопізнання до пізнання людини, земної природи, універсуму» ³. Серед тих, хто здобув ґрунтовну освіту в Італії ще на початку XVII ст., був майбутній архієпископ Суздальський і Таруський Йосиф Курцевич. Його ім'я, зокрема, внесене до реєстру польсько-українського студентського земляцтва Падуанського університету за 1616 р., причому українською мовою: «Іеромонах Іезекіель Курцевич рукою власною», й далі повторено латиною: «Jan Kurczewich manu propria scripsit anno 1616 d.13 Julii» ⁴. Чимало вихованців Київської академії навчалося і в Римі,

¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии: В 5 томах. – Отд. II (1721–1795) / Под ред. Н. И. Петрова. – Т. 1, ч. 1 (1721–1750). – К., 1904. – С. 232.

² *Левицкий П.* Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1890. – № 2. – С. 62.

³ *Нічик В. М.* Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 28, 51.

⁴ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 305.

зокрема в колегії (академії) св. Афанасія. Так, курси філософії та теології слухали тут Йоасаф Кроковський, Теофілакт Лопатинський, Теофан Прокопович, Сильвестр Крайський. Як припускала Валерія Нічик, власне під час перебування в Римі Прокопович написав вірш «Папський вирок Галілеєві», у якому засуджував папу й славив знаменитого астронома¹.

Серед навчальних закладів Німеччини, що були дуже популярні серед української молоді, варто згадати Віттенберзький університет. Лише у 1533–1549 рр. тут, за підрахунками Григорія Нудьги, студіювали 22 українці². У 1605 р. у Віттенберзі навчався один із ієрархів відновленої Київської митрополії Мелетій Смотрицький, який у своїй «Апології» називає себе «послідовником Лютера, що втратив свої молоді роки в Лейпцизькому та Віттенберзькому університетах»³. Побував Смотрицький і в Нюрнберзькому університеті, коли супроводжував як наставник молодого князя Богдана Соломирецького⁴.

З-поміж решти вищих шкіл Німеччини, де студіювала майбутня українська церковна еліта, варто згадати університет у Галле, де на високому рівні викладали математику, фізику, філософію, медицину. Вже на початку XVIII ст. тут продовжував навчання Теофан Прокопович, коли повертався на батьківщину з Італії. Пізніше 12 років провів у Німеччині Симон Тодорський: він не лише студіював тут гебрійську, сирійську й інші орієнтальні мови та культури у відомого тогочасного гебраїста Йогана-Генріха Міхаеліса, а й провадив практичні заняття з іншими студентами з перекладу гебрійського корпусу Біблії німецькою мовою⁵. Обставини цієї подорожі Тодорський виклав у доповідній записці, представлений у кафедральну канцелярію Київської єпархії 28 січня 1739 р.⁶

У цьому контексті видається показовим висловлювання Єрусалимського патріарха Досифея, який ще 1686 р. звертав увагу на активний вплив української церковної еліти на Захід з метою освітнього вдосконалення: «Да будет повелено, дабы по смерти предреченных архимандритов

¹ Нічик В. М. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – С. 87.

² Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 136.

³ Очерк истории литературы и церкви западно-русской за XVI–XVIII ст. // Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – № 4. – С. 535.

⁴ Лосієвський І. Бібліотека Мелетія Смотрицького // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 60.

⁵ Нічик В. М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 28–30.

⁶ Записка Симеона Тодорскаго, поданная им в Катедральную канцелярию Киевской Архієпископії пред постриженіем в монашество, о путешествіи его за границу для довершения образования, со свѣдѣніями о другихъ заграничныхъ воспитанникахъ изъ малороссовъ // Акты и документи, относящиеся къ истории Киевской Академии. – Т. 1, ч. 1. – С. 231–232.

и священников, уже от сих, иже ходят учиться в папешские места, архимандритов, игуменов и епископов не поставляет»¹. Либонь, патріарха турбували впливи західної вченості, які, на його думку, завдавали шкоди православ'ю.

Досвід закордонних освітніх мандрівок сприяв швидкій кар'єрі майбутніх ієрархів як культурно-освітніх і церковно-адміністративних діячів. Повертаючись до Києва, вони отримували відповідальні призначення, використовували набутий досвід, знання мов і безпосередні інтелектуальні контакти із закордонними вченими у навчальному процесі та власних творах. Зокрема, Стефан Яворський утілює досвід католицьких навчальних закладів при викладанні вищих академічних курсів в Академії. Як вказував анонімний автор твору «Молоток на книгу “Камень вѣры”», Яворський «весьма папешское учение в Киевских учениях утвердил, и их тако совершенно философию и богословию научил»². Показово, що католицькі запозичення в навчальному процесі й працях могилянців дали підставу декому з єзуїтів вважати Києво-братський монастир, де розміщувалася Академія, уніатським. Так, московський єзуїт Еміліан в листі 1699 р. писав: «Много есть монахов униатов, или близких к Унии, еще больше таких, что имеют наилучшее мнение о нас... В Киеве есть целый монастырь из одних униатов, – *Kyoviae unum totum monasterium est unitorum*»³.

Теофан Прокопович у своїх лекціях активно пропагував освітню подорож як один із найкращих засобів пізнання інших країн і народів, їхньої освіти, державно-політичного устрою, мови, історії, звичаїв. Один зі слухачів лекцій Прокоповича – німецький учений Теодосій Байер – пізніше згадував: «З яким задоволенням я слухав вас усякий раз, коли ви змальовували мені пам'ятки давнього часу, які ви бачили в Римі й інших містах Італії, а особливо стан науки, й розповідали інші ваші мандрівки і про свій, так би мовити, курс студій»⁴. У багатьох вихованців Академії це не могло не викликати відповідного бажання розширити власний кругозір і здобути освітнє вдосконалення в країнах Заходу. Зокрема, як припускає Валерія Нічик, лекції Прокоповича особливо вплинули на подальшу долю відомого мандрівника Василя Григоровича-Барського, що саме тоді навчався в Академії⁵.

Дехто з вихованців Академії, повернувшись до Києва, починав викладати іноземні мови. Зокрема, Симону Тодорському після повернення

¹ Цит. за: Флоровский Г. Пути русского богословия. – М.: Институт русской цивилизации, 2009. – С. 76.

² Григорьев А. Б. Загадка сочинения «Молоток на книгу “Камень вѣры”» // Филаретовский альманах. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет. – 2012. – № 8. – С. 111.

³ Цит. за: Флоровский Г. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991. – С. 76.

⁴ Прокопович Теофан. Філософські твори: У 3 т. – Т. 3. – К., 1981. – С. 468.

⁵ Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини. – С. 88–89.

Київський митрополит Рафаїл Заборовський доручив філологічний клас із викладанням німецької, грецької та гебрєйської мов. Тодорський став першим професором, що прочитав систематичний курс гебрєйської та рекомендував студентам підручник, написаний його вчителем – Йоганном-Генріхом Міхаелісом.

Для оцінки впливів польсько-латинської освіченості на подальшу інтелектуальну діяльність української церковної еліти, головним чином на теренах Росії, показовим є висновок польського науковця Ришарда Лужного: Теофан Прокопович, Лаврентій Горка, Димитрій Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, за його словами:

[...] представляли певний тип естетичного виховання, характерною рисою якого був тісний зв'язок зі схоластичним складом розуму, ерудицією, що спиралася на античні і новолатинські традиції, з художніми смаками і уявленнями, сформованими на основі мистецтва Ренесансу і особливо європейського бароко. Місце їхнього народження і походження, родинні зв'язки і виховання, шкільні заняття не лише в Київській колегії, а й за кордоном, головним чином в Речі Посполитій, в Литві і в Короні, нарешті, різні зв'язки з латинською католицькою релігійністю, культурою і звичаями цього кола – всі ці чинники сприяли тому, що ці особи вносили в розумове життя своєї нової батьківщини власні смаки і звички, нахили і пристрасті, знання і прагнення, передусім знання іноземних мов, у першу чергу латини польської. Вони сприяли також поширенню і популяризації – засобами шкіл, проповідницької практики, власних праць і видавничої діяльності, бібліотек і кореспонденції – певної літературної культури, письменницької практики, ерудиції та інтересів, знання польської мови, а також польсько-латинської і західноєвропейської словесності¹.

Сфери реалізації інтелектуального потенціалу після завершення навчання

Після здобуття освіти в Академії (повного – з богослов'ям включно, чи неповного – по риторичу чи філософію) та західних навчальних закладах майбутні архиєреї поступали в той чи інший монастир і проходили відповідні ступені чернечого життя – від послушенства до постригу і висвячування в духовний сан, а водночас вони реалізовували себе у церковно-адміністративній або культурно-освітній сферах, які часто поєднувалися. Зазвичай ті вихованці Київської академії, які хотіли зробити вчену чи адміністративну кар'єру в чернечому сані, обирали досить престижні обителі – Києво-Братський чи Києво-Софійський кафедральний монастир або Києво-Печерську лавру.

¹ Лужный Р. Издания на польском языке в литературе эпохи Петра I. Пер. с польского // XVIII век. Сборник 9: Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века / Под ред. Г. П. Макогоненко, Г. Н. Моисеевой. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 305.

Можна визначити низку траєкторій інтелектуального й адміністративного становлення українських церковних діячів на шляху до архиєрейського висвячування. У духовно-інтелектуальній сфері основними були: педагогіка, проповідництво, літературна, перекладацька й місіонерська діяльність. Варто нагадати, що літературна творчість та інші інтелектуальні заняття сприймалися тоді як служіння Церкві. Так, зокрема, визначив для себе мету чернечого постригу й духовну царину реалізації своїх здібностей Стефан Яворський: «Человек, получивший образование, должен надеть клобук»¹. Подібним чином уявляли своє майбутнє й інші талановиті вихованці Київської академії. Що ж до адміністративної площини, то духовні особи, які пройшли поставлення на ієродиякона й ієромонаха, часто отримували настоятельство в сані ігумена чи архимандрита. Меншою мірою трапляється духовне служіння як військових священиків, флотських обер-ієромонахів, екзаменаторів, катехізаторів, стряпчих та ін.

Однією з основних сфер реалізації інтелектуального потенціалу українських церковних діячів на шляху до архиєрейського висвячування була педагогічна діяльність. Найпрестижнішим було викладання в Київській академії. Відомо 28 осіб, які провадили ті чи ті курси в Академії, з них 11 досягли посади ректора й 14 – префекта. На окреме обговорення заслуговують нововведення, запропоновані викладачами Київської академії – майбутніми преосвященними, для підвищення якості навчального процесу. Так, Йосиф Кононович-Горбацький започаткував викладання філософії в Академії (1636–1642) і був автором першого підручника з логіки «Subsilium Logicae». Амвросій Дубневич, ректор і професор богослов'я (1731–1737(?)), уперше ввів курс морального богослов'я. Рафаїл Заборовський відкрив філологічний клас із викладанням грецької, німецької та гебрійської мов. Симон Тодорський, як уже згадувалося, став першим професором гебраїстики в Київській академії, прочитавши систематичний курс гебрійської мови та рекомендувавши студентам підручник, написаний його вчителем – Йоганом-Генріхом Міхаелісом². Стефан Калиновський 1727 р. започаткував у курсі риторики вивчення історії – «Введение в Историю Монархическую и Церковную»³. Георгій Кониський розробив теорію українського віршування, а також систематизував філософську спадщину Античності, основні напрями середньовічної філософії та здобутки філософів Нового часу⁴. Ректори Академії Георгій Кониський і Самуїл Миславський розробили академічні інструкції у 1752 і 1764 рр. Одним із найбільших новаторів в Академії був Теофан Прокопович. Викладання ним богословського курсу

¹ Панченко А. М. Русская стихотворная культура XVII в. – Ленинград, 1973. – С. 157.

² Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 35–36.

³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. 1, ч. 1. – С. 7.

⁴ Фощан Я. І. Георгій Кониський як носій українських церковних та культурних традицій на теренах Білорусі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011.

започаткувало особливу систему, яка згодом увійшла до Духовного Регламенту як настанова для викладачів цього предмета в межах усієї Російської імперії¹. З другої половини XVIII ст. ним почали активно користуватися українські просвітники, зокрема Самуїл Миславський та Іриней Фальковський: останній уклав на основі курсу Прокоповича свою теологічну працю «Compendium Theologiae»².

Окрім Київської академії, майбутні ієрархи отримували педагогічний досвід у колегіумах Чернігова, Харкова та Переяслава, а з початку XVIII ст. – і в навчальних закладах Росії. Найчастіше викладачів і студентів Київської академії використовувала Московська слов'яно-греко-латинська академія, яку в 1700 р. було реорганізовано, як уже згадувалося, Стефаном Яворським за київським зразком. Відомо понад 20 таких осіб, які пізніше досягли архиєрейського сану, причому більшість із них (14) перебували на керівних становищах.

Іншою пріоритетною сферою інтелектуального становлення майбутніх ієрархів було проповідництво. На кінець XVII ст. проповідниками була більшість тогочасних церковно-політичних діячів, для яких це слугувало своєрідним перехідним щаблем до вищого, зазвичай архиєрейського, становища. Як свого часу констатував російський науковець Ю. Ф. Самарін, «проповедование в Южной России в XVII столетии составляло особенную должность, которую отправляли в монастырях и соборах духовные лица, получившие в академиях ученое образование и считавшиеся в звании проповедников. Почти все митрополиты и игумены Южной Руси того времени, занимавшие высшие ступени чиновачалия, с этого начали свое поприще»³.

Коло читацьких інтересів за приватними книгозбірнями

Одним із найяскравіших виявів інтелектуальних пріоритетів українських православних ієрархів був склад їхніх приватних книжкових колекцій. Окрім богослужбових книг слов'янською мовою, необхідних у священнослужінні та церковно-адміністративній діяльності, значну їхню частину становили польсько- та латинськомовні книги переважно західних і польських католицьких авторів. Особливо потужними за кількістю таких видань були зібрання ієрархів українського походження, які перебували на духовній службі в Росії. Зокрема, бібліотека одного з найвищих церковних сановників, віце-президента Синоду, архієпископа Новгородського і Великолуцького Теофана Прокоповича налічувала під кінець його життя понад 3 тис. томів, а за мовою була здебільшого латинською,

¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. 1, ч.1. – С. 5–6.

² Булашев Г. О. Преосвящ. Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. – К., 1883. – С. 134–137.

³ Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Самарин Ю. Ф. Собрание починений: В 10 т. – М., 1880. – Т. 5. – С. 355.

оскільки книжок іншими мовами було всього близько 140¹. Після переїзду Прокоповича до Петербурга його бібліотека зажила слави найкращої в державі, зокрема багатшою від імператорської.

Другу за кількістю книг і значущістю являла собою книгозбірня архієпископа Тверського і Кашинського Феофілакта Лопатинського – 1416 примірників. В основному це теж були латинськомовні праці, слов'яно-руських книжок було біля 110, а крім них – майже 50 книжок грецькою (включно з греко-латинськими) та близько 50 – польськомовних; меншою мірою представлено літературу німецькою, французькою, італійською, гебрійською, іспанською й іншими мовами².

Однією з найбільших була також бібліотека архієпископа Псковського, Ізборського і Нарвського Симона Тодорського, яка складалася з 800 томів (уперше багатство цієї книгозбірні згадано в дисертації В. Щукіна, який в архівах Синоду виявив її опис). Окрім праць з орієнталістики німецькою, латинською, грецькою і гебрійською мовами тут було чимало рукописів на індійських діалектах, санскриті, татарською, арабською, ефіопською й іншими мовами, що засвідчує широту кругозору й інтересів Тодоровського³.

Представницькою була й бібліотека місцеблюстителя Московського патріаршого престолу, митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського. За даними Сергія Маслова, вона налічувала 609 позицій, зокрема 28 рукописних: 443 латинськомовні, 88 слов'яноруських, 75 польськомовних та один рукопис французькою мовою⁴.

Як показують матеріали життєписів Стефана Яворського і Симона Тодорського, основу їхніх майбутніх книгозбірень склали книжки, придбані під час навчання за кордоном. Значними зібраннями книг, у тому числі й іноземними мовами, володіли також Амвросій Юшкевич, Кирило Ляшевецький, Гавриїл Буржинський, Лаврентій Горка та ін.⁵

Склад приватних книгозбірень відображав творчі зацікавлення та потреби власників передусім як письменників і перекладачів, оскільки зазвичай ішлося про богослов'я і проповідництво як католицьких, так і протестантських авторів, у тому числі німецьких пієтистів. Переважання польсько- та латинськомовних праць у приватних книгозбірнях засвідчує те, що українська національна еліта, духовенство й шляхта, була тісно пов'язана з польською культурою. Це зумовлювалося як характером

¹ Прокопович Феофан. Філософські твори. – Т. 3. – С. 373–417; Луппов С. П. Книга в Росії в послепетровское время 1725–1740. – Ленинград, 1976. – С. 257–265.

² Там само. – С. 268–274.

³ Нічик В. М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. – С. 27–28.

⁴ Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 122.

⁵ Детальніше див.: Кагамлик С. Р. Книжкові зібрання української церковної еліти ранньомодерного часу в європейському контексті // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. Вип. 17. – С. 32–36.

освіти в Київській академії, де особливу увагу приділяли латинській мові, так і навчанням у західних колегіях та університетах і контактами з ними, зокрема, можливістю придбати бажані праці за кордоном. Культурна орієнтація української верхівки на Польщу, на думку Ігоря Шевченка, тривала аж до середини XVIII ст.¹

Важливе місце в приватних книгозбірнях українських церковних ієрархів посідала німецька книга, широко розповсюджена по всій Європі. Цьому сприяли як високий рівень книговидавничої справи на німецьких землях, так і різноманітний репертуар німецьких видань і широке коло особистого спілкування. За спостереженням Валерії Нічик та Олени Дзюби, основний масив німецької продукції охоплював богословську, філософську та класичну літературу й праці власне німецьких авторів у галузі права, а також словники та географічні описи².

Варто додати, що в книжкових колекціях української церковної еліти натрапляємо на чималу кількість творів світського характеру, зокрема античних істориків та італійських мислителів-гуманістів. Аналіз приватних бібліотечних зібрань вказує на те, що Київська академія являла собою єдину світоглядно-філософську й культурну школу, представників якої цікавило італійське письменство і наука. Ієрархам із могилянців були відомі твори не лише італійських поетів і письменників, учених і митців, а й мислителів церковно-політичного спрямування.

Таким чином, аналіз бібліотек українських архиєреїв ранньомодерного часу демонструє високий інтелектуальний рівень власників та широту інтересів, які виходили поза межі їхнього духовного сану.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що українські православні ієрархи XVII–XVIII ст. були особистостями з надзвичайно високим інтелектуальним потенціалом. Їхній освітній рівень формувала, у першу чергу, Київська академія, створена за зразком тогочасних західних навчальних закладів у поєднанні з вітчизняними освітніми традиціями. Розширенню інтелектуальних горизонтів неабияк сприяли й освітні подорожі на Захід, які налаштовували на новий тип світогляду, давали змогу застосовувати набутий досвід, знання мов і безпосередні приватні контакти у власній освітній і науковій діяльності. Провідними сферами реалізації набутого інтелектуального капіталу після завершення студій виступали педагогічна діяльність і проповідництво. Сформована на просвітницьких засадах Київської академії, українська православна еліта своїм освітнім рівнем, літературними і мистецькими здобутками не лише не відставала від країн Заходу, а й транслювала європейський спадок на терени Росії і православного східного слов'янства.

¹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. – С. 129.

² Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 98–114; Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 4. – К., 2004. – С. 307–319.